

Litteratur och källor

SVENSKT JORDBRUK UNDER ETT HALVSEKEL

För en översikt av det svenska jordbruket efter 1945, se Östman 1973 och Söderman 1976, Seyler 1983, kap 5, Mattson 1985, Holmström 1988, Bäcklund 1988, Hjelm 1991, Clason & Granström 1992, Morell 1993, Jonsson 1994, Perlinge 1995, kap 1. För en analys av efterkrigstidens välfärds-samhälle, se Ahrne, Roman & Franzén 2000, Isacson & Morell 2002, Magnusson 1996, del IV, Schön 2000, kap 5.

Om bondeminnesinsamlingen, se Perlinge 1995, kap 2. Samdok, de svenska kulturhistoriska museernas samtidsdokumentation, se Silvéen 2003. Kulturhistoriska museers frågelistor, se Bohman 1991 och Kjellström 1995. Om samtidshistoria, se Andersson & Zander 1997.

GÅRDAR, MARK OCH MÄNNISKOR

De kvantitativa uppgifterna till kapitlet bygger på SOS *Jordbruk och boskapsskötsel* (fram till 1960-talet), samt från 1960-talet och framåt SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* (JsÅ) 1962–1967, 1969, 1970, 1974–1980, 1985, 1990, 1995, 1997, 2000, 2001. *Folkräkningen 1945*, del 4 (Lappbefolkningen). *Statistisk Årsbok* (löpande). Se även *Svenskt lantbruk i siffror och diagram* 1970.

År 1950 stod den lejda arbetskraften för nästan 300 miljoner timmar i jordbruket. 1960 hade siffran sjunkit till dryga 123 miljoner. *Svenskt lantbruk i siffror och diagram* 1970.

År 1999 var den totala åkerarealen 2 746 929 ha. Av denna var, som det uppgavs i jordbruksstatistiken, 673 000 ha helt ägd av brukaren, 553 648 var helt arrenderad medan 1 520 266 var delvis arrenderad. Se SOS JsÅ 2001, tab 2:2.

För en beskrivning av och förklaring till Sveriges indelning i produktionsområden och riksområden, se Höijer 1921, Jonasson, Höijer & Björkman 1937, SOS 1946. *Jordbruksräkningen 1944*, Osvald 1946 (om naturförutsättningarna), Östman 1973, Söderman 1976 och Clason & Granström 1992. Indelningen i produktions- och riks-

områden redovisas löpande i SOS 1965–2001 *Jordbruksstatistisk årsbok*.

Renbeteslagarna 1886 och 1898 reglerade förhållandet mellan rennäringen och nybyggarna och samerna tillerkändes ensamrätt till renskötsel. Parallellt fattade riksdagen beslut som successivt inskränkte möjligheterna för renskötseln. Kolonisationen från mitten av 1800-talet ökade på problemen genom avvitrिंगarna där samernas rättigheter i stort negligerades. 1886 upphävdes samernas rätt till skattelanden i fjällen, d.v.s. de små nybyggen i fjällskogarna som samer tagit upp. Möjligheterna till säsongvis förflyttning av renar över landsgränserna i norr försämrades efter hand med gränsregleringar 1852 och 1883 samt renbeteskonventioner 1883, 1919 och 1972. År 1928 års renbeteslag begränsade renskötselrätten till samer som i rakt nedstigande led bedrev renskötsel.

År 1937 samlades samerna till ett landsmöte, vilket staten genom lappfogdarna försökte förhindra, men först då lyckades man samfällt angripa det statliga lappväsendet. Svenska Samernas Riksförbund (SSR) bildades formellt 1950 och fungerar i dag som riksförbund för de lokala sameföreningarna, men samlar också de enskilda samebyarna.

I mitten på 1940-talet bildades "Sällskapet Same-Ätnam, Lapska odlingens framtid". Föreningens syfte var att värna och utveckla den samiska kulturen. Inför det första valet till Sametinget år 1993 påbörjade flera av de samiska organisationerna partibildningar. Året dessförinnan bildades Renägarförbundet med sikte på att mer distinkt företräda renägarna.

Om samernas historia, se Ruong 1969. Om samernas rättsställning, se Bengtsson 1991. Om samernas historiska markrättigheter, se Korpijaako-Labba 1994, Lundmark 1998. Om samerna som ursprungsbefolkning samt deras folkrättsliga ställning, se SOU 1999:25 *Samerna – ett ursprungsfolk i Sverige. Frågan om Sveriges anslutning till ILO:s konvention nr 169*, samt SOU 1986:36 *Samernas folkrättsliga ställning*. Om sam-

ernas politiska organisation, se *SOU 1989:41 Samerätt och sameting*.

Om rennäringens villkor, se *Svensk rennäring 1999* samt *SOU 1983:66 Rennäringens ekonomi*, se även Gustavsson 1989, Bäck m.fl. 1992, Grandin 1993. Övrigt: Resolutioner och inlägg vid Samernas landsmöte 1999. Informationsmaterial från SSR, Renägarförbundet, SameÄtnam.

För vidare referenser beträffande begreppsdiskussionen om familj jordbruk, se Flygare, 1999a. För en diskussion om arbetskraftskriteriet, se Djurfeldt 1994, 1996 a, b, Gasson & Errington 1993, 1994, samt Hill 1993, som föreslår en klassifikation av jordbruken utifrån relationen anställd arbetskraft och familjearbetskraft, enligt följande: "family farms" där familjen står för den absolut övervägande delen av arbetsinsatsen, "intermediate farms" med anställd arbetskraft men där familjen bidrar med mer än hälften av arbetsinsatsen, samt "non-family farms" där den anställda arbetskraften dominerar. Hill visar då att gruppen "intermediate farms" utgör 22,9 % och "non-family farms" 6,8 % av EUs jordbruk år 1989. På ett liknande sätt har Morell 1995, klassificerat det svenska jordbruket under mellankrigstiden.

Om deltidjordbruk kontra heltidsdito, se Djurfeldt 1994; *SOS JsÅ 2001*. Tabell 7:4, samt Clason & Granström 1992. Om variationer mellan brukare – heltid, deltid se Holmström & Säfvestad 1978; *SOS JsÅ*, 1994. Se även *SOS 1985 Den svenske bonden*.

Studier av riksdagsprotokoll, motioner och interpellationer mellan åren 1944–1995 visar att även om man både inom vänstern och högern betonat rationalitetstanken och stordriftsfördelar så har inget parti på allvar utmanat familj jordbruket som ideal. Se Flygare 2002.

Bonde-jordbrukare-hemmansägarebegreppet diskuteras av Liljewall 1994, se även Lindén 1992 som synat riksdagsmaterial fram till 1992. Om användningen av ordet bonde i nedsättande ordalydelser, se Jansson 1987. Om bondeidentitet, se Flygare 2002.

Om antalet människor inbegripna i jordbruket på 1950-talet i förhållande till 2000-talet, se *SOS Jordbruk och boskapsskötsel 1962*, tab 0 s. 49 samt *SOS JsÅ 2001* tab. 7:3.

Om kvinnors arbetsinsatser i jordbruket, se *SOS JsÅ 2000* tabell 7:4.

För en diskussion om bristerna i det statistiska materialet beträffande kvinnoarbetskraften i jordbruket, se Nyberg, 1993. Om kvinnors arbetstid i dagens jordbruk, se Djurfeldt & Waldenström 1995, 1998 Djurfeldt & Gooch 2001a, b. Av 2 592 sökande till naturbruksgymnasier läsåret 2001–2002 var enligt Skolverket 65 % flickor.

Åldersgruppen 30–39 ökade från 11 % år 1969 till 20 % år 1984. Fram till 1976 hade jordbruksstatistiken en indelning av de äldre åldersklasserna i 60–66 år liksom 67–74 år. 1977 införde man i stället åldersgrupperna 60–64 år och 65–74 år. Se *SOS JsÅ 2000*, Jordbruks- och lantbruksräkningar samt uppgifter ur lantbruksregistret.

1945 var antalet kvinnliga lantarbetare inklusive statarhustrur 28 000 mot 5 000 år 1965. År 1990 var fortfarande dryga femtusent av Sveriges 16 000 lantarbetare kvinnor. Se Ray 2000. För antalet säsongsanställda, se *SOS Jordbruk och boskapsskötsel 1962*. tab 0 s. 49. Om lantarbetaren och Lantarbetarförbundet, se Rehnberg 1947. Jansson 1998, Back 1961.

ÄGA OCH ÄRVA

Kapitlet är en utveckling av de resonemang som förs i Flygare 1999a, 2001. Den enda svenska studie som statistiskt redovisar släktvisa överföringar är Djurfeldt & Waldenström 1998, men se även Djurfeldt & Gooch 2001a, b, Götebo Johanneson 1996 samt Brunåker 1996. De arbeten som anförs ovan är de huvudsakliga studierna av svenskt modernt jordägande och företagande. Den övriga forskning som kapitlet refererar till är främst bedriven i resten av Västeuropa samt i USA.

Källmaterialet utgår från följande:

Egna intervjuer utförda 1995–1997 i Grästorp, Västergötland samt i Fjärdhundra, Uppland. Anteckningar från gruppdiskussioner förda i samband med regionala LRF-möten, landsbygdsutvecklingsgrupper samt Bernhard Ekströmseminarier. Intervjuer och anteckningar hos förf.

Frågelistsvar från Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI, Folkminnesenheten Uppsala. *Frågelista M 230*: U 33981, U 33907, U 35390, U 34180, U 35391, U 34151, U 34755, U 33908.

Frågelista M 245A U 36863, U 36794, U 36540, U 37032, U 36630, U 36881, U 37323.

Frågelista M 245B: Samtliga svar.

Självbiografier insamlade i samband med Bon-

deminnesprojektet, Nordiska museet. Särskilt KU 12804, KU 12589, KU 12830, KU 12809, KU 12536, KU 12509, KU 12851, KU 12618, KU 12663, KU 12665.

Gräsöundersökningen 1994, dagboksbearbetning Jälsta, Alunda, Uppland åren 1951–1987, båda i Upplandsmuseets arkiv.

Samdok-undersökningar Länsmuseum på Gotland 1985, Varbergs museum, 1986, Upplandsmuseum 1982, 1992, 1999.

Egna intervjuer Gute, Gotland 2001, 2002. Hos förf.

Gård och brukningsenhet är inte alltid jämförbara storheter. En brukningsenhet kan vara en blandning av ägd och arrenderad mark. För att bedriva jordbruk på en brukningsenhet krävs också ett företag. Ägandet i jordbruket inskränker sig alltså inte till enbart mark. Generationsöverföring i EU i övrigt, se Potter & Lobley 1996.

Salomons forskning rörande mellanvästern i USA visar på olika förhållningssätt beträffande arv och jordöverföring beroende på emigrationsort och religionstillhörighet. Utifrån detta urskiljer hon två huvudgrupper, Yeoman och Yankees. Yeomen står för enarvingssystem och gårdskontinuitet medan Yankees betraktar gården som kopplad till den äktenskapliga enheten. Gårdar köps och säljs och barnen uppfattas inte som arvingar till jord. Det arv som i sådana fall kan bli aktuellt består av kontanter. Salomon 1992. De båda arvsstrategierna för jordegendom ansluter sig till det västeuropeiska mönstret med realarv resp. odelbart arv.

I Errington & Tranter 1991 ges en rad kvantitativa uppgifter om ett flertal aspekter på generationsväxlingar i jordbruket.

Att det framför allt är genom giftermål som kvinnor blir delägare och delaktiga i driften ansluter väl till det mönster som gäller i hela västvärlden där endast i undantagsfall döttrar tar över gårdar. Se Potter & Lobley 1996. Förekomsten av många döttrar eller enbart döttrar som arvingar kan uppskjuta och försvåra nödvändiga beslut om jordbruksföretagets framtid. Se Errington & Tranter 1991. Flickorna kan vara runt tjugo år utan att föräldrarna börjat fundera över successionen. Se även Voyce 1994 som belyser hur den fria testamentsrätten i Australien konsekvent missgynnar döttrar och änkor vad gäller jordägande.

I intervjuerna från Fjärdhundra Grästorp anser flickor med endast systrar att de för att ta över gården behöver gifta sig med en man som är villig att driva jordbruket. Pojkar betonar att utan en kvinnas stöd vill man inte ta över gården samt att de ingifta kvinnornas inställning är viktig, men man anser att dessa måste skolas in.

Av EUs 7 miljoner jordbruk 1997, leddes 19 % av kvinnor, se ATLs referat från Eurostat 8 juni 2002. Exempel på kvinnor som trots allt på egen hand tar över jordbruk efter föräldrarna redovisas gärna i lantbrukspressen, se t.ex. Odalaren nr 7 1999.

Hur investeringar i jordbruksföretaget hör samman med förekomsten av en eventuell övertagare diskuteras i Potter & Lobley 1996.

Om multigenerationella jordbruk, se Barlett 1993. Hon visar att under 1980-talets amerikanska jordbrukskris klarade sig de företag bäst där man övertog familjeägd jord till lägre kostnad och accepterade ett multigenerationellt jordbruksföretag. Jämför även Götebo Johannesson 1996 som visar på liknande resonemang hos västgötska jordbrukarfamiljer. Se även Potter & Lobley 1992.

Hur en efterträdare utses och skolas in, se forskningsöversikt i Gasson & Errington 1993.

Jordbrukarföräldrarnas tro att de inte påverkat sina barn kan jämföras med hur föräldrar i allmänhet menar att döttrar och söner ges samma uppfostran.

Int G 34 och G 19 a & b Fjärdhundra Grästorp, samt självbiografin KU 12851 är tre exempel på människor som redan i barndomen tagit ansvar för viss jordbruksdrift. De uppvisar alla drag av individualism och entreprenörsanda. Strävan att visa för föräldrarna att man kan och duger till jordbrukare sägs vara typisk också i yankeedominerade områden i mellanvästern i USA. Salomon 1992.

Om syskons fortsatta anspråk på gården, jfr Abrahams 1991 med exempel från finskt område.

Om argument för jordägande, se Hultin 1995, Inhetveen & Blasche 1983. Jfr Ågren 1995, 1999. Se även Goody 1976, Netting 1993, Newby 1978, Gasson & Errington 1993.

De politiska partiernas ideologiska utgångspunkter rörande jordägandet i Sverige behandlas i Holmström 1983.

Citat om att jordbruket förstås genom generationsväxlingar, U 33981. Om att arbeta mindre

efter pensionen, Fjärdhundra Grästorp int. F 45. Om utdraget förvärv, Fjärdhundra Grästorp int. G 27. Om hur far bestämde, Fjärdhundra Grästorp int. G 30. Om systrar på en gotlandsgård, U33981. Om bonde som aldrig fått frågan om eventuell misslyckad generationsväxling, Fjärdhundra Grästorp int G 19a. Om att vara först på traktorn, Fjärdhundra Grästorp int. F 80. Om att förvalta sitt arv, Fjärdhundra Grästorp int. G 55/33.

GRÖDOR OCH HUSDJUR

Kapitlet bygger i första hand på statistiska uppgifter i *Historisk statistisk för Sverige 1959*, *SOS Jordbruk och boskapsskötsel* (fram till 1960-talet), *SOS Jordbruksstatistisk årsbok 1970, 1980* och senare samt i *Statistisk Årsbok*. Jordbruksverket och SCB publicerar också olika statistiksammanställningar i specialfrågor. EU samlar in stora mängder statistik som bearbetas och publiceras i *Agricultural-Statistical yearbook*.

Jordbruket har länge haft en särställning när det gäller insamlingen av data, framför allt från de enskilda brukningsenheterna, men också vad gäller konsumtion, priser, utrikeshandel, föreningsrörelse, lantbruksutbildning, statliga stödåtgärder m.m. För en beskrivning och analys av jordbruksstatistikens insamlingsmetoder under 1900-talet, se Jorner 1999. Däremot har uppgifter om trädgårdsodlingen regelbundet och i större omfattning insamlats först från början av 1970-talet. Uppgifter om renskötseln är något bättre, men inte alls i nivå med jordbruket. Se *Svensk rennäring 1999* för en sentida genomarbetad kartläggning med en inledande historik. 1945 genomförde Statistiska centralbyrån en specialundersökning av den delen av befolkningen i Sveriges nordligaste delar som "använde lapska språket som hemspråk... och vore renskötselberättigade". *Folkräkningen 1945*.

Delar av den stora mängd siffror i de statistiska årsböckerna har under åren bearbetats och analyserats i en rad skrifter. Se särskilt Holmström 1960–1988, "Årsberättelser", liksom de jordbrukspolitiska utredningarna (SOU) och *Meddelande från Jordbrukets utredningsinstitut*, inte minst i "Svenskt lantbruk i siffror och diagram". Den sjätte och sista omarbetade utgåvan publicerades 1970 som nr 6–70. Se även Östman 1973, Söderman 1976, Matsson 1985, Hjelm 1991 samt otaliga småskrifter och artiklar av Holmström.

Den senaste kom 1988 (Jubileumssupplement). En bra bearbetning och lättillgänglig presentation finns i Clason & Granström 1992. Se även Morell 1993. En genomarbetad källkritisk analys av det stora siffermaterialet saknas, så vitt vi vet, fortfarande, d.v.s. en analys av siffermaterialets tillförlitlighet.

För ett inflytelserikt inlägg i frågan om att laborera inom naturgivna naturbetingelser, se Boserup 1979. Ester Boserup förde in begreppet *skördefrekvens* i sin analys av jordbruksutvecklingen. Hon vände sig mot den gängse nationalekonomiska teorin som drog en strikt gräns mellan odlad och ouppodlad jord. I stället pläderade hon för en öppnare syn där hänsyn tas till alla aktiviteter som är nödvändiga inom ett visst jordbrukssystem. Boserup menar att befolkningsförändringarna har en avgörande betydelse för markanvändningen. Styrkan i hennes begrepp skördefrekvens är iakttagelsen att marken kan utnyttjas för en rad olika ändamål och att användningen skiftar över tid och mellan regioner mot bakgrund av förändringar i folkmängden. Se även Boserup 1981 där hon skildrar det historiska förloppet i världen som trappstegsmässiga kliv från en teknisk nivå till en annan. Klivet innebär att jordbruket förmår försörja fler personer per ytenhet.

Växtodlingsavsnittet bygger på uppgifter i ovannämnda statistiska skriftserier samt Holmström 1988, Holmström 1960–1988 "Årsberättelser", Söderman 1976, Jansson 1988, Isacson 1988 och Mac Key 1988, Clason & Granström 1992, Fogelfors 1997 och Fogelfors 2001. Om potatisodlingens utveckling, se Svensson 1996. Den ekologiska odlingens omfattning redovisas i *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* från mitten av 1990-talet. Vallodlingen, se Isacson 1988, Norrman 1997 och Fogelfors 2001, s. 210 ff.

Trädgårdsodlingen, se Ottosson 1988, *SOS Trädgårdsräkningen 1972* (m.fl. år), *Statistisk Årsbok* (1955, för trädgårdsodlingen år 1951) och *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* (1970 s. 130 för år 1964), löpande från 1970-talet och framåt.

Husdjursavsnittet bygger på Hökås 1972, Söderman 1976, Matsson 1985, Korkman 1988, Dyrendahl 1988a och 1988b, Holmström 1960–1988 "Årsberättelser", Clason & Granström 1992, Björnhag 1997, Norrman 1997, *Historisk statistik för Sverige 1959*, *Statistisk Årsbok* och

SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1979, 1980 och senare. För en initierad behandling av raser, avel, skötsel, mjölkkontroll, sjukdomar och deras behandling, se Andersson 1972, Lärn-Nilsson & Bjäresten 1985, Lärn-Nilsson 1998 m.fl. Avsnittet om hästar, se Liljewall & Myrdal 1997, *Hästen* nr 4/2001 och Pressmeddelande från SCB nr 2000:267 och 2001:249 (även andra husdjur).

Citatet från Lindgren 1987 (1947) s. 39. Citat, Samuelsson 1998, s. 111 och 162, Perlinge 1995, s. 235–236. Se även Bondeminnesmaterialet (Nordiska museet) med uttalanden som speglar äldre jordbrukares syn på husdjuren.

Renskötseln, se *Svensk renskötsel* 1999 och Gustavsson, 1989. Bäck m.fl. 1992, Grandin 1993, Kvenangen 1996. Värdefull information om rennäringen finns också på www.sapmi.se/ssr/rennaring.html

FAMILJEN OCH ARBETET

För en allmän skildring av arbetslivet i jordbruket hänvisas till Flygare 1999a, Isacson 1994, Götebo Johannesson 1996, Jansson 1987, Perlinge 1995. För norskt resp. danskt vidkommande, se Thorsen 1993 och Zenius 1990. Djurfeldt har genomfört ett antal agrarsociologiska studier av svenskt jordbruk och däribland behandlat arbetsfördelningen mellan kvinnor och män, se Djurfeldt & Gooch 2001a, b, samt Djurfeldt & Waldenström 1998. Om könsordningen i det moderna västerländska jordbruket generellt, se Gasson & Errington 1993, Errington & Tranter 1991, Salomon 1992, Salazar 1996, Barlett 1993.

Kapitlet bygger på de arbetslivsskildringar som återfinns i följande källmaterial:

Egna intervjuer utförda 1995–1997 med tre generationer jordbrukarfamiljer om 85 individer i Gråstorp, Västergötland samt i Fjärdhundra, Uppland. Int hos förf. Se Flygare, 1999.

Frågelistsvar från Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI, Folkminnesenheten Uppsala. Frågelista M 230, särskilt U 33981, U 33907, U 35390, U 34180, U 35391, 34151, U 34755, U 33908.

Frågelista M 245A U 36863, U 36794, U 36540, U 37032, U 36630, U 36881, U 37323.

Självbiografier samt primärmaterial till 1944 års jordbruksräkning insamlade i samband med Bondeminnesprojektet, Nordiska museet. Särskilt KU 12804, KU 12589, KU 12830, KU 12809, KU

12536, KU 12509, KU 12851, KU 12618, KU 12663, KU 12665. Bondeminnesmaterialet D 166, D 19, D 18, D 48, D 71, D 24.

Anteckningar studiecirkel Husby-Långhundra. Intervjuer Gräsöundersökningen 1994. Dagboksbearbetning Jälsta, Alunda, Uppland åren 1951–1987, John Helgstrands memoarer, Rimbo Uppland, samtliga i Upplandsmuseets arkiv.

Samdok-undersökningar Läns museet på Gotland 1985, Halland 1985, Uppland 1982, 1992, 1999.

Egna intervjuer Gute, Gotland 2001, 2002. Hos förf.

Intervjuer Viby by, Sigtuna museer. Se Flygare (J) 1976.

Egna intervjuer Fjärdhundra 1972. Se Flygare (A) 1973 och 1999. Intervjuer hos förf.

I olika uppsatsprojekt har minnesmaterial bearbetats. Se t.ex. Jonsson 1999, Kaarto 1998, Peralta 1997, Karlstrand Persson 1997, Persson 1996, Olsson 1997, Gilbertsson 1999.

Om familjeföretagandets idéinnehåll, se Karlsson-Stider 2000. Om kvinnors företagande inom agroturism, se Flygare 2002.

Intresset för bostadsförhållanden och kvinnors arbetssituation i svenska lanthushåll inleddes redan under mellankrigstiden. Se t.ex. *SOU 1939:6. Underlättandet av kvinnornas arbete i de mindre lanthemmen*. Betänkande avgivet av 1937 års Utredning angående de mindre jordbrukens arbetsförhållanden. *SOU 1945:63. Slutbetänkande, Förslag till låne- och bidragsformer*. Tidsstudieresultat har bearbetats av bl.a. Rehnberg 1988. Den mycket omfattande och detaljerade bostadsvaneundersökning som utfördes 1945 av Statens forskningsanstalt för lantmannabyggnader har bearbetats av Hamrin 1954, medan bostädernas planlösning behandlas i Aspe 1977. Den jämförande studien under 1970-talet har bearbetats av Aspe & Lothigius 1979. Det rika källmaterialet som även inkluderar foton förvaras i Landsarkivet i Lund. Serieignum F VI.

Betydelsen av att jordbrukarbostäderna moderniserades med centralvärme, vattenledning, kylskåp och tvättmaskiner samt hushållsteknik i lantbruket har behandlats av Nyberg 1989, vilken anser att detta inte innebar någon egentlig rationaliseringsvinst, däremot ökade de kvalitativa kraven. Jfr dock Jansson 1987, som menar att hus-

hållstekniken frigjorde arbetstid så att bondhustrurna i ökad utsträckning kunde delta i jordbruksarbetet.

För uppgifter om skörd samt betodling, se Moberg 1988.

Kvinnornas delaktighet i välfärdsbygget, deras situation på arbetsmarknaden under efterkrigstiden liksom enförsörjar- och hemmafruideal behandlas i Hirdman 1994 och 1998. Se även Florin, Sommestad & Wikander 1999. Ur ett agrart perspektiv, se Niskanen, 1998. Se även Sommestad 1998. Husmorsroll och hemarbete, se Åkerman 1983.

För publicerade Samdok-undersökningar om jordbruk, se Boqvist 1990. Flygare (J) 1984. Zerpe, 1999.

Bevi Olssons berättelse om sitt arbetsliv återfinns i KU 12538.

Citat: om rinnande vatten, intervju 1995 K. Nätt Grästorp; om vetetuggummi, intervju 1999, E. Gustavsson. Fjärdhundra; om ogräsbekämpning, KU 1230; om gödselspridning, intervju 1995, H. Svantesson, Grästorp; om säckhantering intervju 1999 J. Eriksson, Sala; om våt säd, D 166. Citat från tidningen Lantarbetaren hämtat ur Jansson 1998 s. 142.

MATKULTUR OCH BONDELÖN

Uppgifter om måltiderna, deras sammansättning, kosthållet för olika sociala grupper, när de intogs och hur de förändrades vad gäller komposition och intag, behandlas bl.a. i Falkenstam 1968, Bringeus 1988, Fjellström 1990, Jansson 1993, Swahn 2000 och Östlund 2001. Matkulturen i periodens början, se *När-Var-Hur* 1948, s. 274.

En översikt av mejerihanteringen, dess teknik, produktutbud och förpackningar, se Thomé 1980.

Produktionsuppgifter finns i *Historisk statistik för Sverige 1959*, *Statistisk årsbok*, *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1980 och senare samt i Holmström 1960–1988 "Årsberättelser", Söderman 1976 samt Svenska lantbruket i siffror och diagram 1970. Även i *När mat kommer på tal* 1996 och i de jordbrukspolitiska utredningarna (SOU). Livsmedelshandeln, se *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1980 och senare, *Statistisk årsbok* löpande, *När mat kommer på tal* 1996 och i efterkrigstidens jordbrukspolitiska utredningar (SOU).

Siffror på livsmedelskonsumtionen fördelat på varugrupper redovisas löpande i *Statistisk årsbok*

(mest komplett) och i *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* 1965, 1970, 1980 och fram t.o.m. 1997. Även *Svenskt lantbruk i siffror och diagram* 1970. Jordbrukets utredningsinstitut har undersökt livsmedelskonsumtionen i flera skrifter, se nr 1956:9 (potatis), 1966:6 (kött-, fläsk- och charkuterivarumarknaden), 1972:2 och 1973:4, 1976:2 (livsmedlens andel av våra utgifter). Även om konsumtions-siffrornas tillförlitlighet bör, kanske mer än andra siffror som utnyttjats i arbetet med denna bok, tas med stor försiktighet, ger de ändå en grov bild av konsumtionstillväxten och förskjutningarna mellan varugrupper.

För ett debattinlägg om livsmedelskvalitet, konsumtion och priset på maten under regleringsfasens slutskede, se Isacson 1985.

Jordbrukarnas inkomster, citaten från Berger 1988 s. 211 och Jonsson 1973 s. 304. Sysselsättningen i jordbruket har varit föremål för en rad utredningar genom åren. Ämnet studerades löpande av Jordbrukets utredningsinstitut och publicerades i dess meddelandeserie, t.ex. 1950–1951:9 (den kvinnliga arbetskraften), 1952:2 (arbetstiden för den kvinnliga arbetskraften), 1969:3 (jordbrukets arbetskraft 1960–1968), 1970:6 (siffror över arbetsvolym 1938–1969 m.m.), 1976:4 (från manuellt till maskinarbete), 1977:2–5 (sysselsättningen 1976). Siffror finns också i *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1979 och senare samt i Holmström 1960–1988 "Årsberättelser".

Vad gäller deltidslantbruket, se Bolin, Olsson & Persson 1977, Holmström 1960–1988, "Årsberättelser", Holmström & Säfvestad 1978, Seyler 1983 s. 250 ff, Kumm 1986 samt i Jordbrukets utredningsinstituts meddelandeserie nr 1964:2, 1968:5 och 1972:3–4. Om deltidslantbrukens överlevnad i Kalmar, se Seyler 1983 s. 255. Kostnadsutvecklingen i jordbruket, se Holmström 1960–1988 "Årsberättelser". Uppgifter löpande i *SOS Jordbruksstatistisk årsbok*. Citat från Borglid 1997 s. 17.

Lönsamheten i jordbruket och jordbrukarnas inkomster i relation till andra grupper har sedan slutet av 1940-talet utretts, stötts och blötts. Se Hjelm 1952, Seyler 1983 s. 243 ff, *Jordbrukarnas levnadsförhållanden* 1975–1987, *SOS* 1985 *Den svenske bonden*, Holmström 1960–1988 "Årsberättelser" och skrifter i Jordbrukets utredningsinstituts meddelandeserie 1953:3, 1956:2, 1956:7

(jordbrukets inkomstlikställighet) och 1969:5. Aspekter på inkomstberäkningarna behandlas bl.a. av Holmström 1960–1988 ”Årsberättelser” 1980 s. 188 och 1981 s. 183 och 1987 s. 340. Se även SOS 1985 *Den svenske bonden* s. 58. Uppgifter som belyser inkomstrelationen (arbetsinkomster) för 1990-talet, se *Statistisk årsbok* 1997 tab. 233 och 2001 tab. 275.

Data har löpande insamlats av SCB (Sektorer typkalkyler och Deklarationsundersökningar) och redovisats i SOS *Jordbruksstatistisk årsbok*. Delvis ligger dessa till grund för de utredningar som genomförts av Jordbrukets utredningsinstitut, statliga verk, enskilda utredare och forskare. Jordbrukets utredningsinstitut insamlade genom åren även på egen hand uppgifter från lantbruken. För senare år har uppgifter om jordbrukarnas ekonomiska situation även hämtats från *Agricultural-Statistical yearbook* och från artiklar i lantbrukets affärstidning ATL, t.ex. nr 44 och 49 1999, 12 och 26 2000.

Jordbrukarnas hälsa, en viktig aspekt av levnadsstandarden, behandlas i *Jordbrukarnas levnadsförhållanden 1975–1987*, kap 6, SOS 1985 *Den svenska bonden*, kap 8 samt löpande i SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1980 (från 1971) och senare. För en jämförelse med andra grupper, se *Arbeten utsatta för särskilda hälsorisker* 1989.

NYA MASKINER I NYGAMLA BYGGNADER

Jordbrukstekniken och den tekniska utvecklingen under andra hälften av 1900-talet skildras initierat i Moberg 1989. För en kortare översikt, Moberg 1988. I någon mån skildras den sentida jordbrukstekniken även av Helmfrid 1966, Morell 1993 och Jonsson 1994. Elektrifieringen av landsbygden behandlas av Garnert 1989 och Garnert 1993. Böndernas berättelser om elektrifieringen och mekaniseringen återfinns i Perlinge 1995 samt i Bondeminnesmaterialet på Nordiska museet.

I serien ”Meddelanden” behandlade Jordbrukets utredningsinstitut under perioden 1950 till 1978 löpande mekaniseringen och dess effekter, särskilt på arbetskraftsbehovet och produktiviteten. Se t.ex. nr 1950–51:2 (maskininvesteringar), 1953:17 (jordbrukets dragkraft), 1956:10 (skördetröskor), 1958:9 (byggnadsinvesteringar), 6:70 (diagram som visar långsiktiga investeringar i maskiner och byggnader), 1976:4 (förskjutning

från manuellt arbete till maskinarbete). I den senare gör Holmström en värdefull utvärdering av investeringarnas effekter på arbetskraftsbehovet (särskilt s. 8). Investeringarna i jordbruket och dess betydelse för jordbrukets lönsamhet avhandlas även löpande av Holmström 1960–1988 ”Årsberättelser”, Holmström 1988 samt i Clason & Granström 1992 s. 49. Siffror som visar investeringsförloppet, se *Historisk statistik* 1959 och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1980 och löpande därefter. Om orsakerna till mekaniseringen, se även Perlinge 1995 (som driver tesen att ett motiv för jordbrukarna att skaffa maskiner var att de ville minska barnens slit i jordbruket, se s. 72–75).

Om hushållsteknik, se Åkerman 1983, Nyberg 1989, kap 16 och Berner 1996.

Diskussion om varför jordbrukarna investerade i maskiner och byggnader utgår från Moberg 1989 s. 522 f, Holmström 1960–1988 ”Årsberättelser”, Holmström 1976 samt uppgifter om den relativa kostnadsfördelningen i sektorskalkylen, *Statistisk Årsbok* (början av perioden) och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* (senare delen av perioden) samt statistiska uppgifter från SCB i Örebro. Om lantbrukskrediternas utveckling, se Holmström 1960–1988, ”Årsberättelser” 1977 s. 249 samt löpande SOS *Jordbruksstatistisk årsbok*. Lantbruksnämndernas arbete, se Arvidsson 1989. Investeringsföljden, se Perlinge 1995 s. 243 f. Citatet från Bondeminnesmaterialet D 213 (Nordiska museet).

För en genomgång av 1900-talets ”kärnteknologier”, se Magnusson 1999 s. 23. Om datorteknikens insteg i jordbruket, se Turesson & Öhlmér 1988, *ADB i lantbruket* 1989, kap. 3 och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1984 s. 13. Elektrifieringens förlopp, se Moberg 1989 s. 342–43, Garnert 1989, Garnert 1993 s. 175 f och Perlinge 1995 s. 150 f. Citat från Bondeminnesmaterialet D 219 (Nordiska museet). Jordbrukarhushållens elektrifiering och ökade maskinanvändning, se även Hagberg 1983 (1920–1930-talen), Jansson 1987 och Garnert 1989 (regionalt). Elförbrukningen, se *Statistisk Årsbok*.

Mjölkningsmaskinernas betydelse för arbetsåtgången, se Morell 1993. Antalet mjölkningsanläggningar och kor som mjölkades med maskiner, Moberg 1989 s. 475 ff., *Historisk statistik* 1959 och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1980 och

senare. Rörmjölkkningsanläggningar, Moberg 1988 s. 127–128. Könsskiftet, se Flygare 1999 s. 200 och 264, Niskanen 1998.

Traktorns konstruktion och prestanda samt "avhäftifieringen", se Moberg 1988, Moberg 1989, 289 ff., Holmström 1976, *Traktorns tidevarv* 1997 och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok*. Den regionala och sociala fördelningen av traktorer, SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1980 och senare samt Hertzberg 2000. Citat, Bondeminnesmaterialet D 38 och 217 (Nordiska museet). Traktorkostnadens utveckling, se SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* och Holmström 1976, s. 30. Drivmedel, SOS *Jordbruksstatistisk årsbok*, Holmström 1976 s. 35 och Holmström 1960–1988 "Årsberättelser".

Följdinnovationer, se särskilt Moberg 1989, Holmström 1976 och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok*. Citat, Bondeminnesmaterialet D 180 och 15 (Nordiska museet). Skördetröskan, se också Holmström 1956. Citat, Bondeminnesmaterialet D 308 (Nordiska museet). Den minskade arbetsåtgången vid tröskningen, Moberg 1989 s. 427.

Finansieringen, se Perlinge 1995 s. 219 ff. och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1980 och senare årgångar, "Svenskt lantbruk i siffror och diagram" 1970. Legokörningar, Isacson 1994, Perlinge 1995 s. 225 samt bondecirkel i Husby, södra Dalarna 16/12 1999. Citat, Samuelsson 1998 s. 173 och Bondeminnesmaterialet D 23, 66, 67, 102, 166, 168, 246, 251 och 256 (Nordiska museet).

Regionalhistoriska skildringar av jordbrukets mekanisering och teknikspridningen, se Bissmarck 1996, Hjortsäter 1996, Karlsson 1996, Peralta 1997, Kaarto 1998, Hörberg 1998.

Böndernas syn på tekniken, se lantbrukets affärstidning ATL nr 44 1999. Citat, Bondeminnesmaterialet D 216, 29, 146, 180, 23 och bondecirkel i Husby, södra Dalarna 16/12 1999. Teknicspridning, Moberg 1989, Jansson 1987, Perlinge 1995 och uppgifter i Bondeminnesmaterialet t.ex. D 15, 22, 37, 38, 56, 247 och 303 (Nordiska museet). Citat, Bondeminnesmaterialet D 15, 22, 28, 256 och 303 samt Sven Tågmark, intervju 5/4 2000 (lantbruksnämndernas krav) och bondecirkel i Husby, södra Dalarna hösten 1999 och våren 2000. Mekaniseringens betydelse, se Bondeminnesmaterialet, D 15, 95 och 234 (Nordiska museet).

Skolorna som teknicspridare, se Rydå 1981, Hjelm 1986, Isacson 1988, Pehrson 1988, Moberg

1989, och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok*. Om SLU, se särskilt Hjelm 1986, Fredholm 1982 och Ramberg 2002. Om kalkkväve: brev, tidningsklipp och småtryck i privatarkiv. Se även Grebäck 1981. Reparation och service, Moberg 1989 s. 496 f, Larsson 2001, Bondeminnesmaterialet och bondecirkel i Husby, Södra Dalarna 16/12 1999. Citat, Bondeminnesmaterialet D 45, 93, 158, 246, 251 och 333 (Nordiska museet).

Lantbrukets bebyggelse, se Svala 1993, Clason & Granström 1992, Holmström 1960–1988 "Årsberättelser" (om räntor och investeringsrestriktioner), Holmström 1958, Svenskt lantbruk i siffror och diagram 1970 s. 33 och SOS *Jordbruksstatistisk årsbok* 1970, 1980 och senare. Senaste uppgifter finns i årsboken 1996 och 1997. Miljömålskommitténs betänkande, SOU 2000:52 s. 50.

DET KEMISKA JORDBRUKET

Om jordbruksvetenskapen under antiken, se White 1970.

Mårald 1998 behandlar hur kemivetenskapen integreras i jordbruket under 1900-talet och anser att ett kemiskt paradigms styrt periodens jordbruk.

De kvantitativa uppgifterna beträffande handelsgödsel och annan kemikalieanvändning i jordbruket, utsläppsnivåer samt övrig miljöbelastning är hämtade framför allt ur *Naturmiljön i siffror* 1990, SOS *JsÅ* 1970, 1994, 1999, *Sveriges nationalatlas/Miljön*, Holmström 1989, Jansson, 1988. Det bör påpekas att jämförelserna över tid i flera fall är osäkra p.g.a. brister i det statistiska underlaget.

Fram till 1960 steg inköpen av de nya typerna av handelsgödsel till 221 000 ton, för att tio år senare uppgå till 380 800. Fördelat mellan de viktigaste ämnena nådde fosfor redan omkring 1950 sin topp, medan användningen av kalium steg fram till början av 1970-talet. Uppgången var dock betydligt långsammare än för kväve, där inköpen till jordbruket steg från knappt 68 000 ton omkring 1950, till drygt 100 000 ton tio år senare och mer än det dubbla ett par år in på 1970-talet. För statistik över förbrukningen av handelsgödsel fram till 1995, se Morell 2001.

1988 var andelen enbart konstgödselad åker 61 % och enbart naturgödselad åkermark 5 %, medan 21 % gödselades med en kombination av

handels- och stallgödsel.

Det totala läckaget från svensk åkermark har för perioden 1982–1987 i genomsnitt per år beräknats till ca 48 000 ton kväve och 620 ton fosfor. Siffrorna motsvarar 30 % av den totala mängd kväve och 10 % av den fosfor som årligen tillförs svenska vattendrag.

I Domeij 1999, samt i Domeij manus, presenteras detaljerade räkenskaper och anteckningar från en uppländsk kreaturslös spannmålgård. Dessa har gjort det möjligt att jämföra energi- och växtnäringsflödena i slutet av 1930-talet och mitten av 1990-talet. Gården omfattade på 1930-talet 82 hektar åker mot 88 på 1990-talet. Studien visar att gårdens avkastning tredubblades per hektar under perioden. Insatsen av *kväve* ökade fem gånger mellan undersökningsperioderna. Ett levererat överskott av kväve på 18 kg per hektar har samtidigt förbytts i en förlust på 14 kg. Denna mängd fördes på 1990-talet bort med de sålda produkterna och genom läckage till luft och vatten.

Insatsen av *fosfor* var ungefär lika stor vid de två perioderna. Däremot var insatsen av fosfor på 1930-talet dubbelt så stor som leveransen i produkterna. Eftersom fosfor i mindre grad utlakas ackumulerade marken efter hand ett större överskott. I mitten av 1990-talet fördes däremot något mer fosfor från gården än vad som sattes in. Fosforbalansen är ändå god genom den tidigare brukarens gödsling. Energiflödena har också förändrats under perioden. Nettoutbytet beräknas ha stigit från i genomsnitt 18 GJ per hektar till 50 GJ. Den största uppmätta förändringen på den studerade gården gäller dock insatsen av mänskligt arbete per hektar. Minskningen har beräknats till ca 90 %.

Växtnäringsflöden på nationell och regional nivå, se Granstedt & Westberg 1993. Se även *Fyra gårdar. Ett miljöanpassat och uthålligt jordbruk i praktiken*. 2000. Naturvårdsverkets framtidsstudie 2021.

I Bondeminnesmaterialet D 338 (T) påpekas att kemisk bekämpning i stor utsträckning kom när skördetröskan gjorde sitt intåg. Se även D 50 (PS:1) och D 249 (PS:2)

En historisk översikt om reglering av jordbrukets miljöbelastning återfinns i Sundberg, 2002. I slutet av 1990 förbrukade svenskt jordbruk dry-

ga 1 500 ton bekämpningsmedel (aktiv substans), mot 2 000–3 000 ton i slutet av 1980-talet, se SOS Js.Å 1994 och 1999 samt *Naturmiljön i siffror*. Jfr med LiM-projektet 1998 och Sundberg 2002.

Bekämpningsmedlen drivs vid sprutningen av vindarna till åkerns kanter och omgivningar där örter slås ut och ersätts av mer motståndskraftiga grässorter, vilket reducerar födan för insekter, fåglar och däggdjur. Vid regn spolas rester av bekämpningsmedel ut i vattendrag och finner i olyckliga fall sin väg ner i grundvattnet. En annan oönskad effekt är att inte bara skadegörarna utan även deras naturliga fiender, nyckelpigor, blomflugor och spindlar, tar skada av insektsmedlen.

Om dagspressens negativa rapportering om begreppet kemi, se Dagens Nyheter 2002-01-17.

Den genteknologiska forskningen är omfattande och kan inte återges här. Av intresse är dock forskarnas och företagens egna åsikter om forskningens samhällsrelevans, se t.ex. Svalöf Weibulls och Novartis Seeds-Syngentas information på nätet, www.swseed.se www.syngenta.se www.hilleshog.se samt Bertilsson 1997, Tuveesson 2000.

Genmodifieringen, framför allt beträffande livsmedel, har väckt starka reaktioner hos allmänhet, konsument- och miljöorganisationer samt resulterat i en omfattande mediebevakning liksom regelverk och information från myndigheter. Från brittiskt håll finns en parlamentarisk rapport om mediedebatten om GMO, *The great GM food debate, a survey of media coverage in the first half of 1999*. // Report 138, 2000.

Vad är en genetiskt modifierad organism, GMO? Naturvårdsverket 2003. *Sammanställning av regelverket – Reglering av genetisk verksamhet i Sverige*. Naturvårdsverket, 2003-03-06. www.naturvardsverket.se

GMO i livsmedel – hot eller möjlighet. 2002-12-05. www.hum.gu.se. *Krav på kritisk debatt om genmanipulation*. Sveriges konsument- i samverkan/Arbetet 2000-03-16. www.konsumentsamverkan.se. *Ny genteknikjätte utvecklar kemikalieberoende grödor*. Svenska Naturskyddsföreningen 2002-01-11. www.snf.se. *Konsumenterna och gentekniken*. 1997. *The safety of genetically modified foods produced through biotechnology*. 2003-01-24. www.toxicology.org/information/government-Media/GM_food.html

Genom s.k. terminatoreffekt görs den genmo-

difierade grödans avkastning steril. Bönder kan inte längre på traditionellt vis ta utsäde från sina egna grödor utan tvingas varje gång köpa nytt utsäde. Gyllene ris är benämningen på ett ris där a-vitamin tillsatts genom genmodifiering. Företaget Syngenta har släppt patentet på detta ris för att låta fattiga länder fritt förfoga över det.

Om monarkfjärilen, se Utdrag ur *Nature/Stotszky Guenter/New York University* publicerat i *Dagens Nyheter* 99-12-02. Studien skedde i laboratoriemiljö och avsåg monarkfjärilens larver.

Exemplet med studiecirkeln och bekämpningsmedlens benämningar är hämtade ur Åkerberg 1965.

Citat om kalvar och DDT: D 42 (PS:1). Citat om kalkkväve: Samuelsson 1998. s. 216–17.

JORDBRUKSPOLITIKEN – ETT KLASSISKT DRAMA

Den svenska jordbrukspolitiken efter 1945 har behandlats både översiktligt och mer detaljerat av en rad författare, däribland Östman 1973, Johansson & Thullberg 1979, Thullberg 1980, Seyler 1983, kap 5, Jansson 1987, Swedborg 1988, Micheletti 1990, Rothstein 1992, kap 12, Rabinowicz 1990, Djurfeldt 1994, Thyman 1995. För en internationell jämförelse med betoning på effekterna av jordbrukspolitiken, se Rabinowicz 1991 och Rabinowicz & Lindhal 1997. Även Grigg 1992.

De enskilda jordbrukspolitiska besluten beskrivs och analyseras i bl.a. Nordlander 1947, Holmström 1954, Gulbrandsen 1957, Eriksson 1962, Jordbrukspolitiken under omprövning 1966, Swedborg 1968, Gulbrandsen & Lindbeck 1971, Swedborg 1980, Lindberg 1996, Andersson 1996, Bengtsson Lindberg 1995. Se även kommentarer löpande av Holmström 1960–1988 i "Årsberättelser" 1960–1988. För 1984–2000, se årsberättelser i *Jordbruksstatistisk årsbok* 1984 ff. För några i sin tid kritiska och uppmärksammade inlägg om jordbrukspolitiken, se Ekström 1969 och Bolin, Meyerson & Ståhl 1984.

För den som vill gå till källorna och ta del av innehållet i de jordbrukspolitiska förslagen hänvisas till *SOU 1946:42*, *SOU 1946:46*, *SOU 1966:30–31*, *SOU 1977:17*, *1984:86* samt *1990:25*. Se även Regeringspropositionerna, t.ex. *1977/78:19* och *1989/90:146*.

Citat av Tage Erlander är hämtat från Erlander

2001 s. 179–191. Berättelserna om "de svåra åren" kommer från bondeminnesmaterialet nr D 217, 103 och 50 (Nordiska museet). Intervju med Sven Tågmark den 5/4 2000 samt PM från Tågmark hos författarna.

Effekterna av jordbrukspolitiken behandlas i flera skrifter och uppsatser, se bl.a. Odhner 1953, Gulbrandsen 1957, *SOU 1964:37*, Tiderius 1977. Om den ekonomiska situationen för bönderna, se Holmström 1960–1988 "Årsberättelser", *Den svenska bonden* 1985 och *SOS Jordbruksstatistisk årsbok*.

Jordförvärvslagen, se Ivarsson 1977 och Carlen, Löfgren & Wibe 1989. Lantbruksnämnderna, se Bohlin 1974, Arvidsson 1989 och Kvarnemo & Warensjö 1988, Andersson 1991.

Bondeprotesterna 1966–1967, se artiklar i RLF-tidningen, bl.a. en sammanfattande utvärdering i nr 15 1968: "Konflikten 1967 visar värdet av en facklig organisation." Om kampfonden och dess uppbyggnad, PM av Sven Tågmark (hos författarna). Konflikten i början av 1970-talet, se Swedborg 1980, Johansson & Thullberg 1979 och DN 19/3 1971. Skärholmsfruarnas protester 1972, se DN 29/2 1972. Bondeprotesterna 1985, DN 24/5 1985. Jordbruket, renskötelsen och Tjernoby, se Anér 1986, Åhman 1997, Sundelius & Stern 2001, *Svensk rennäring* 1999 och *SOS Jordbruksstatistisk årsbok* 1986. LRFs spårbyte, Krantz 1997 samt Land Lantbruk september och oktober 1989 (1/9, 15/9, 22/9, 22/9 och 6/10). Böndernas uppfattningar och förväntningar undersöks och redovisas årligen sedan 1987 i *Lantbruksbarometern*. Gröna vägen, se Wessling 1983 och Sannel 1994.

Om Sveriges väg in i EU och LRFs agerande, se Krantz 1997. Jordbruket i EU, se *SOU 1996:136*, *SOS Jordbruksstatistisk årsbok*, Gunnarsdotter 1999, pressmeddelanden från Jordbruksverket 1999 samt löpande artiklar i Land Lantbruk och lantbrukets affärstidning ATL. Om svenska jordbrukares syn på EU efter anslutningen, Järkeborn 1997, Berger 1999, Wahss 2001 samt ATL 1–2 och 5/2002.

DEN ORGANISERADE BONDEN

Folkhemmet ur olika aspekter har behandlats av ett antal forskare inom humaniora och samhällsvetenskap. Den förste som offentligt använde begreppet som metafor för ett samhällstillstånd var

jordbruksminister Alfred Petersson i Pålsboda i samband med ett hembygdstal i början av 1900-talet. Därefter nyttjades det av den konservativa politikern och statsvetaren Rudolf Kjellén för att från 1928 bli intimt förknippat med statsminister Per Albin Hansson och 1900-talets socialdemokratiska politik. Somliga forskare menar att folkhemsmetaforen rymmer både konservativa och revolutionerande idéer. Se Lagergren 1999. Jfr Larsson 1994, Hirdman 1990. Andra framhåller att konservativa och radikala krafter konkurrerade om tolkningsföreträdet. Stråth 1993, 1998. För en begreppsdiskussion, se Dahlgvist 2002. För landsbygdsbefolkningens del är det rimligt att anta att ett medlemskap både i socknens framtidsorienterade lantbrukskooperation och i en historiserande hembygdsförening innebar en möjlighet att integrera föreställningen om bevarandet av ett äldre bondesamhälle med en radikal produktionsförändring av jordbruket.

Välfärdsstaten, den *korporativistiska* staten och den *svenska modellen* är andra begrepp som flitigt använts för att fånga den svenska samhällsutvecklingen med dess samverkan mellan intresseorganisationer och statsmakt samt en starkt centraliserad förhandlings- och fördelningspolitik. Se t.ex. Rothstein 1992. Elvander 1966.

Thullberg 1977 behandlar framväxten och utvecklingen av den jordbruksfackliga rörelsen, medan Rydén 1998 avhandlar både den fackliga och den kooperativa rörelsen. Lantbrukskooperationens historia har också beskrivits av Johansson & Thullberg 1979. Det nära samröret mellan jordbrukarrörelsen och jordbrukspolitiken behandlas av Micheletti 1990. Värderingar och ideologiska ståndpunkter inom rörelsen, inte minst i samband med fusioner, behandlas av Hakelius 1996 samt Utterström 1980. Kapitlet grundar sig till stora delar på de resonemang som förs av dessa forskare.

Kooperationen som företagsform, svagheter och problem behandlas i Nilsson 1991, 1994, 1997.

Beträffande socialt och kulturellt splittrade bondeorganisationer, se t.ex. Djurfeldt 1994, samt COPAs och COEGAs medlemsförteckning, www.co.a.se

I Skåne bildades en småbrukarförening år 1926. I slutet av trettioåret bildades ytterligare ett antal

småbrukarföreningar i Bohuslän och Halland. År 1938 slöt man sig samman till Småbrukarnas Riksförbund. Rörelsens geografiska tyngdpunkt har legat i södra och västra Sverige. Många av medlemmarna var frisinnade folkpartister och till viss del socialdemokrater. Vid krigsslutet var antalet medlemmar ca 4 000. Den svenska småbrukarrörelsen är sparsamt utforskad. Rörelsens framväxt och dess svårigheter behandlas dock i Rydén 1998. 1984 bildades Småbrukare i Väst, nu Förbundet Sveriges Småbrukare. Föreningen är starkt kritiskt till LRF, statsmakten och "etablissemangen". Föreningen ger ut *Tidskriften Småbrukaren*.

Om jordbrukarrörelsens framväxt på det lokala planet i Bohuslän samt regionalt i Västergötland, se intervju 1995 Gösta Hansson, samt brev dat 27 nov 1996. Anestorp, Grästorps.

Om föreningsrörelsens strävanden att hålla undan tendenser till nazistiska opinionsyttringar inom jordbrukarkåren, se Rydén 1998, Thullberg & Johansson 1979.

Samgåendet mellan RLF och SL har också behandlats av Bjärsdal 1986, samt av Persson 1983. I Fransson 2001 har tre lokalavdelningar följts 1930–1993 med avseende på den interna debatten. Diskussionerna på det centrala planet finns färgstarkt återgivna i anteckningar och brev tillhörande LRFs ordföranden Sven Tågmark, Molkom. Även föreningsprotokoll från Torstuna RLF under sammanslagningsperioden har använts.

Gröna vågen, landsbygden och bonden i lokalsamhället har behandlats av Holmberg 1998.

RLF-tidningen och Land har behandlats av Ersson 1983. Namnfrågan av Persson 1983. I övrigt bygger detta avsnitt på genomgång av RLF-tidningen, JF, Land, valda nummer av Gods och Gårdar samt Lantliv, från den aktuella perioden.

Om LRFs nuvarande organisation, se www.lrf.se. Informationsmaterial från LRFs riksförbund samt verksamhetsberättelser 2000, 2001. Uttrycket makten över maten från Bolin, Meyerson & Ståhl 1984.

RLF och internationaliseringen, se bl.a. tal av ordföranden Bo Dockered vid LRF-stämman 1989.

Kvinnornas svaga representation i jordbrukarrörelsen har knappast varit föremål för forskning. Däremot uppmärksammas inom organisationen under det senaste decenniet, inte minst mot bakgrund av att andelen kvinnliga LRF-medlemmar

ökat från 20 % 1983 till 33 % 2001. Land Lantbruk nr 6, 2000 anger att 90 % av styrelseledamöterna är män.

Rapporten från Härled i minnesanteckningar från styrelsemöte med Torstuna LRF.

Citat om uppköpare på trettioalet ur intervju, Gösta Hansson, Anestorp 1995; om RLF som slugger ur Persson 1983 s. 8; om medlemmens möjlighet att påverka ur brev från Sven Tågmark. dat. 1 juni 2000; om Land och gröna vågen ur Ersson 1983. s. 101.

Brev, intervjuer och minnesanteckningar hos förf.

TILLSAMMANS I VARDAGEN

Kapitlet bygger i första hand på uppgifter om samverkan hämtade från det stora Bondeminnesmaterialet på Nordiska museet. I "frågepaket" som studiecirkelarna arbetade efter frågades det om samägandets betydelse för mekaniseringen, en fråga som även återfinns i provfrågelistan. Se Perlinge 1995, bilaga 3. Samägandet och sambruket tas också upp i många insända studiecirkelsvar. Se Perlinge 1995 s. 220, 238–239, 259. Föreningar för maskiner och redskap nämns även i Bondeminnesmaterialet. Se Perlinge 1995 s. 228 ff. samt Bondeminnesmaterialet, bl.a. D 15, 20, 24, 34, 45, 85, 93, 110, 164, 166 (ej samägande), 168, 173, 177, 209, 246, 249, 259, 291 och 303 (Nordiska museet). Även bondecirkel i Husby hösten 1999–våren 2000 (hos författarna).

Samverkan behandlas i litteraturen, och då som ett föredöme, av Bond, Brangefeldt & Johansson 1983, särskilt kapitel 1. Även Isacson & Helge strand 1983 s. 96 ff., Johansson 1994 s. 34 ff. och s. 69 f. Om samverkan före den här perioden, se Hellspong & Löfgren 1972, kap 8 och Johansson 1994. Lokal samverkan för olika ändamål, Isacson 1994. För en generell diskussion av den sociala ekonomins betydelse för den ekonomiska tillväxten och demokratin, se Putnam 2001 och Rothstein 2000. Om social ekonomi, se Westlund 2001 samt pressmeddelande från Kulturdepartementet 2000-01-28 m.fl. på www.naring.regeringen.se/fragor/social_ekonomi

JUFs arbete behandlas regionalt i ett stort antal jubileumshistoriker, se t.ex. *Göteneortens JUF 1927–1977* och *Himle JUF-avdelning 1924–1964*. För en mer övergripande historik, se Hultgren

1971. Även för SLU finns många avdelningshistoriker, se t.ex. *Österlens krets 50 år: 1932–1982* och Öjefors 1990. Verksamheten i Halland, se Samuelsson 1998 s. 302. Om SLUs och JUFs medlemsantal, se *Svensk Uppslagsbok 1947–1955*. Verksamheten regionalt, se Bondecirkel i Husby 16/12 1999, bondeminnesmaterialet D 34 (Nordiska museet) och Perlinge 1995 s. 105. Bygdgårdsrörelsens historia, se Davidson 1994.

SLS, se Larsson 1987 och *SLS i samlad press: SLS 30 år*. SLKF, Dahlgren, Elgström & Larsson 1983 och Rendahl 1996. Bondeminnesmaterialet, D 28 och 263 (Nordiska museet), Perlinge 1995 s. 107, Samuelsson 1998 s. 301–302.

Maskinringar och Farmartjänst, se Johansson 1994. Sveriges Maskinringar, se "Sveriges Maskinringar 10 år 1990–1999" och aktuell information på www.maskinring.se samt medlemstidningen Maskinringen. Starten av maskinringar, se Land Lantbruk 9/2 1990, ATL nr 12-o 17 1990, Lantmannen 21/1 1989 och Informationsmaterial från Föreningsbanken via Göran Abrahamsson. Om maskinringarnas framväxt i Europa, se "Inter MR 94". Farmartjänst, www.lrf.se/farmartj, ATL nr 20 och 49 1998 samt medlemstidningen Företagare på landet. Bygderörelsen, se Svensson 1998, Herlitz 1998 och *Bygderörelsen Historia & Framtid* 1998.

DEN AGRARA VÄRLDEN

Kapitlet är en vidareutveckling av de resonemang som förs i Flygare 1999. Där finns också ett flertal vidare referenser.

Källmaterialet till kapitlet består av egna intervjuer utförda 1995–1997 i Grästorp, Västergötland samt i Fjärdhundra Uppland. Anteckningar från gruppdiskussioner förda i samband med regionala LRF-möten, landsbygdsutvecklingsgrupper samt Bernhard Ekströmseminarier. Intervjuer och anteckningar hos förf.

Frågelistsvar från Språk- och folkminnesinstitutet, SOFI, Folkminnesenheten Uppsala. *Frågelista M 230*, U 33981, U 33907, U 35390, U 34180, U 35391, U 34151, U 34755, U 33908.

Frågelista M 245A U 36863, U 36794, U 36540, U 37032, U 36630, U 36881, U 37323. Samt svaren på *Frågelista 245B*. *Frågelista 255*: U 36749, U 36752, U 36865, U 36754, U 36687, U 36689, U 36591, U 36741, U 36742, U 36744.

Självbiografier insamlade i samband med Bondminnesprojektet, Nordiska museet. KU 12804, KU 12589, KU 12830, KU 12809, KU 12536, KU 12509, KU 12851, KU 12618, KU 12663, KU 12665. Bondminnesmaterialet D 166, D 19, D 18, D 48, D 71, D 24.

Gräsundersökningen 1994, dagboksbearbetning Jälsta, Alunda, Uppland åren 1951–1987, båda i Upplandsmuseets arkiv.

Samdok-undersökningar Läns museet på Gotland 1985, Varbergs museum 1986, Upplandsmuseet 1982, 1992, 1999.

Egna intervjuer Gute, Gotland 2001, 2002. Hos förf.

Begreppet livsvärld förstås här som den värld som existerar mellan individerna i det dagliga livet där det materiella, det sociala och det kulturella möts. Livsvärldsbegreppet är ursprungligen filosofiskt och spelar stor roll inom flera vetenskaper. Begreppet har även utvecklats i Habermas 1990. Livsformsbegreppet grundar sig på etnologen Tomas Højrup's diskussioner om kopplingen mellan livsform och produktionsvillkor. Se Højrup 1983. Agrarsociologen Ulrich Nitsch har för svenskt vidkommande diskuterat lantbruk och livsform. Se Nitsch 1985, 1991.

Att skildra den agrara livsvärlden i alla dess enskildheter är inget lätt företag. Ofta kräver det närvaro och iakttagelse under längre tid och framför allt är det forskare vana vid långa fältarbeten som bäst lyckas beskriva komplexiteten hos det moderna västerländska agrarsamhället. Insiktsfulla studier om den agrara världen och den agrara familjen ur olika aspekter har utförts bl.a. i USA och Storbritannien, Irland. Se t.ex. Barlett 1993, Bennet 1982, Salomon 1992, Salazar 1996, Whatmore 1991, se även Gasson & Errington 1993 för vidare referenser. För svenskt och nordiskt vidkommande, se Abrahams 1991, Götebo Johansson 1996, Thorsen 1993, Zenius 1990, som alla avhandlar dagligt liv och vardagliga relationer i jordbruket. För de resonemang som förs i kapitlet har ovanstående verk varit starkt inspirerande.

Den tradition av "rural studies" som utvecklades bland annat i Storbritannien och som samlade både antropologer, sociologer, etnologer och historiker, fick aldrig egentligt fäste i Sverige. Dock genomfördes under 1940- och 1950-talen några klassiska lokalsamhällesstudier av svenskt jord-

bruk och landsbygd. Se Rundblad 1951, Allwood & Ranemark 1943, Måwe 1958, Carlberg 1949.

En etnologisk klassiker i sammanhanget är Gruddbo på Sollerön: en byundersökning. Berg & Svensson 1938. Under 1990-talet följdes denna upp med studien: *Åter till Sollerön: om kulturarv, folk och landsbygd*. Se Hammarlund-Larsson, Larsson & Rosengren 2002.

Den medicinska studien om hjärt- och kärlsjukdomar redovisas i Stiernström 2000, samt i Land Lantbruk 2 februari 2001. Allergistudie bedriven vid miljömedicinska enheten Karolinska institutet.

För vidare uppgifter om bönders föreningsengagemang, nätverk och släktskap, se Djurfeldt & Waldenström 1998. Att kvinnor flyttar till mannens föräldrahem tycks vara en universell företeelse i traditionella samhällen. 70 % av samhällen studerade av antropologer visade på ett sådant mönster, vilket också satt spår i kvinnors DNA. Se *Nature genetics* sept 2001 refererad i www.dn.se/JDNet/article

Jordbrukarkvinnornas socialt och rättsligt sårbara situation uppmärksammades i en studie av Djurfeldt & Gooch 2001b. Utifrån sådana resultat som att 35 % av kvinnorna riskerade att drabbas av stora problem vid skilsmässa, och att äktenskapsförord liksom samboförhållanden medför att kvinnor trots både ekonomiska och arbetsmässiga insatser inte kan påräkna något ekonomisk utbyte vid skilsmässa eller mannens bortgång, startade LRF kampanjen *Kärlek och sunt bondförnuft*. Se även Djurfeldt & Gooch 2001a, samt artikelserien *Livet på gården*, Lantmannen 2002.

Relationen ingift kvinna och svärmor avhandlas med jämna mellanrum i tidningen Lands samlevnadsspalt.

Exemplet med etnologerna och levnadsbeskrivningarna är hämtade ur Larsson M. & Sjögren E. 1995.

Citat ur fältanteckningar vid Samdoksundersökning utförd 1985 av Läns museet på Gotland

Citat om bönders nätverk från ATL 20 april 2000. Exemplet med mannen som förklarar hur hans bondeidentitet byggdes upp, från intervjuundersökning Fjärdhundra Grästorpt int F 48.

MER ÄN BARA JORDBRUK

Målkonflikten i det moderna jordbruket går som i så många andra sammanhang mellan å ena sidan den ekonomisk-rationella uppfattningen att naturen är ett slags råvaruskaffereri som kan nyttjas i ett rationellt jordbruk inställt på billig livsmedelsproduktion som en del av välfärden, och å andra sidan synen på naturen som ett ömtåligt samspel där tänjandet av de biologiska systemen riskerar en miljökollaps. En sådan konflikt är märkbar på olika nivåer i annonser, kampanjer och uttalanden dels från de agroindustriella företagen, dels från organisationer som Svenska naturskyddsföreningen, Konsumenter i samverkan, KRAV, Demeterförbundet m.m.

Om betesdjur i hävdade marker, se Arnborg 1987. Om avverkning av regnskog för odling, se Branford. Om jordbruk och vatten, se Holm 2000. Om Västergötland som ett land av mjölk och honung, se Arleman STF 1924.

Synen på det moderna jordbrukslandskapet med Skåne som exempel behandlas i Svensson uå, 1999, se även Saltzman & Svensson 1997. Om landskapsynen, se även Sörlin 1991. Om bönders syn på odlingslandskapet, se Flygare 1999a, Stenseke 1997, Westholm 1992, Wästfelt 2001.

Regeringens proposition 2000/01: 130, *Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier*, innehåller ett delmål där vissa bestämda arealer av det äldre småskaliga odlingslandskapet ska bevaras.

Om rödlistade arter knutna till det agrara landskapet, se Gårdenfors 2000.

För en översikt av internationella åtaganden och deklamationer inom detta område, se Gaukstad 2000. Om biologiska värden i jordbrukslandskapet, se *Föränderlig natur*, SNFs årsbok 1991, *Sveriges nationalatlas/Miljön* samt Ingelög 1993.

De historiska värdena i odlingslandskapet finns redovisade i en rad regionala kulturmiljöprogram från svenska läns museer och länsstyrelser, se t. ex. Boqvist 1994. På nationell nivå återfinns en mängd publikationer från Riksantikvarieämbetet. Se även olika rapporter i samband med LiM-projektet 1998. *Utvärdering av den nya livsmedelspolitikens miljöeffekter*, LiM.

Avsnittet om Öland som världsarv bygger på Saltzman 2001, samt Saltzman 1999. Världsarvet på Öland omfattar 56 000 ha med 6 000 människor och 13 000 nötkreatur och 3 500 får. Land

Lantbruk 24 aug. 2001.

Historien om människan och hennes existentiella förhållande till naturen diskuteras bl.a. i Thomas 1988, Cronon 1996, Sörlin 1991. Se även Frängsmyr 1990.

Se Carson 1999. Hennes forskning om DDT och kritiken mot kemiindustrin och den moderna vetenskapen avhandlas i McCormick 1991. Om den nordiska lantbrukspressens reaktion på Carson, se Siiskonon, 2002.

Om de ekologiska idéernas historia, se Worster 1996. Om djupekologin, se Ferry 1995.

Om miljörörelsens framväxt, se McCormick 1991. Miljörelsen växte fram tillsammans med olika andra alternativrörelser. Gemensamt för dem var en uttalad civilisationskritik som under 1970-talet kom att influera andra, redan etablerade organisationer. I det agrara sammanhanget var det kanske framför allt centerpartiets ungdomsförbund som anammade de alternativa budskapen om ett lokalsamhälle byggt på ekologisk grund. Se Holmberg 1998.

För biodynamisk mjölkproduktion, se t.ex. von Essen & Ciszuk 1990. Omfattningen av den ekologiska odlingen, se Granstedt 1981 samt KRAVs hemsida. Om miljöördelar med ekologisk odling, se KRAVs hemsida 200107-25www.krav.se. Om det ekologiska lantbrukets grundläggande idéer, se Lindholm 2001. Om ekologiskt jordbruk och kunskapsteori, se Sobelius 1992.

Om Biodynamisk odling, se Nordlund 1997, samt Lindborg 1997.

Om att äta sig till hälsa, se Philipsson & och Uddenberg 1989.

Klimaxteorin utarbetades av Frederic Clements i början av 1900-talet. Naturen saknar, enligt denna, inte mål, utan rör sig i en riktning mot stabilitet. Den utvecklas i en förprogrammerad kurs som dock tillfälligt kan rubbas, men som alltid återtas. Gaia-teorin går ut på att jorden och allt levande är en enda jätteorganism med en självreglerande förmåga. Teorin lanserades av James Lovelock på 1970-talet.

Om svenska konsumenters tilltro till svenskproducerat, se Jansson 1999. Se även Jansson 1990.

Prioner upptäcktes av Stanley Pruisener som 1997 erhöll Nobelpriset för detta. Om BSE, se Jordbruksverkets information BSE & TSE, se även Karlsson 1990.